

İnsanın Halifelîği Meselesi

MUAMMER ESEN

YRD. DOÇ. DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

e-mail:esen@divinity.ankara.edu.tr

abstract

The Question of Succession of Human Person. The succession of human person is expressed in the Qur'an by the word khalifa in a plain way, i.e. without mentioning the original source to which the human person is believed to have succeeded a creature which is different from the human being, or another generation of human being or rather God? The question remains open. Though the Qur'an to covers no direct answer to this question; it is believed by way of interpretation that the Qur'anic view is that human person is khalifat Allah, the successor or representative of God on earth. It is even further believed that probably some earlier generations of human beings were created and had come to an end before Adam was created, and that Adam and the following human beings were created as successors of the previous human beings.

key words

Khalifa, Khalif, Makhluf, Khalaif, Khulefa, Adam, Human Being, Mankind, Angel, Jinn, Millet, Ummat.

Halefe (H-L-F)den gelen *halife*, kendinden öncekinin ardınca gelip sonra onun yerine geçen demektir. Çoğulu *halâiftir*. *Halife*, *halif* demektir ve bunun (halif) çoğulu ise *hulefâ* dır. Ünlü Arap gramercilerden Sibeveyh, halife'nin çoğulunun da *hulefâ* olduğunu söylemiştir. Padişah anlamına da gelmektedir¹.

Ünlü gramercilerden Ferrâ "Baban, bir başka (mükemmel) birinin doğurduğu bir halife'dir. Sen de bir halifesin; işte kemal budur!.." ² derken gerçekte halife kelimesinin ne anlama geldiğine, kanımca iyi bir vurgu yapmaktadır.

Halefe (H-L-F) kökünden gelen diğer kelimelerin sözlük anlamlarına burada fazla yer vermeden *halif* kelimesi ile diğer türevlerinden Kur'an'da geçenlere bir göz atmakta fayda var. Bu ayetlerin ve bu ayetlerde geçen halife vb. türevleriyle ilgili kelimelerden konumuz dahilinde önemli gördüklerimizin değerlendirmelerini daha sonra yapmaya çalışacağız, ancak şimdilik, ilgili

¹ Madde için bkz. Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulğafûr Artâr, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Mısır t.y., IV, 1356; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Lisâni'l-Arab, Beyrut-Lübnan 1970, I, 883.

² Bkz. Cevherî, a.g.e., IV, 1356; İbn Manzûr, a.g.e., I, 883.

olsun olmasın, bu vb. kelimelerin geçtiği ayetlere bir bütün halinde önceden bir göz atmaya çalışalım:

Kur'an'da H-L-F kökünden türeyen birçok kelimenin yer aldığı ayetler oldukça çoktur. Örneğin Kur'an'da *halefe*³, *halefûmînî*⁴, *yahluşîne*⁵, *uhluşîne*⁶, *hullîşî*⁷, *uhâlîfeku*⁸, *yuhâlîfîn*⁹, *ahlefu*¹⁰, *ahlefu*¹¹, *ahlefu*¹², *ahlefu*¹³, *tuhluşî*¹⁴, *ruhluşî*¹⁵, *yuhluşî*¹⁶, *yuhluşî*¹⁷, *yetehallefu*¹⁸, *ihtelefu*¹⁹, *ihtelefu*²⁰, *ihtelefu*²¹, *tahtelifîn*²², *yahtelefu*²³, *uhluşî*²⁴, *istehlefu*²⁵, *yestehlefu*²⁶, *yestehlefu*²⁷, *lyestehlefu*²⁸, *hâlfîn*²⁹, *hâlfeku*³⁰, *hâlfeku*³¹, *hâlfînâ*³², *hâlfî*³³, *hâlfînâ*³⁴, *hâlfîn* veya *hâlfînî*³⁵, *hâlfîn*³⁶, *hâlâf* veya *halâf*³⁷, *hâlâfeku*³⁸, *hâlfeten*³⁹, *harûlîf*⁴⁰,

³ 7 A'raf/169; 19 Meryem/59.

⁴ 7 A'râf/150.

⁵ 43 Zuhûrûf/60.

⁶ 7 A'râf/142.

⁷ 9 Tevbe/118.

⁸ 11 Hûd/88.

⁹ 24 Nûr/63.

¹⁰ 14 İbrâhim/22.

¹¹ 20 Tâhâ/86.

¹² 20 Tâhâ/87.

¹³ 9 Tevbe/77.

¹⁴ 3 Âl-i İmrân/194.

¹⁵ 20 Tâhâ/58.

¹⁶ 2 Bakara/80.

¹⁷ 34 Sebe/39.

¹⁸ 9 Tevbe/120.

¹⁹ 2 Bakara/213.

²⁰ 8 Enfâl/42.

²¹ 2 Bakara/176.

²² 3 Âl-i İmrân/55.

²³ 2 Bakara/113.

²⁴ 11 Hûd/110.

²⁵ 24 Nûr/55.

²⁶ 6 En'âm/133.

²⁷ 7 A'râf/129.

²⁸ 24 Nûr/55.

²⁹ 19 Meryem/59.

³⁰ 10 Yûnus/92.

³¹ 36 Yâsîn/45.

³² 19 Meryem/64.

³³ 13 Ra'd/11.

³⁴ 2 Bakara/66.

³⁵ 2 Bakara/265.

³⁶ 9 Tevbe/83.

³⁷ 5 Mâide/33.

³⁸ 17 İsra'/76.

*halîfe*⁴¹, *halâîf*⁴², *hulefâ*⁴³, *muhallefîn* veya *muhallefîn*⁴⁴, *muhlifâ*⁴⁵, *ihtilâf*⁴⁶, *muhtedir*⁴⁷, *muhtedirîn* veya *muhtedirîn*⁴⁸ ve son olarak *müstahlefîn*⁴⁹ kelimeleri ve kavramları geçmektedir. Bütün bu kelimeler aynı kökten gelmesine rağmen onların farklı kullanımları, birbirinden az veya çok farklı anlamları da beraberinde getirmiştir. Az veya çok dememizin nedeni, bu kelimelerin lafızları farklı gibi görünse de bazılarının anlamı birbirine oldukça yakın veya hemen hemen aynı olurken; diğer bir kısmının anlamı oldukça farklılaşmaktadır. Halife kelimesinin anlamını daha çok içeren türevlerinin geçtiği ayetlerle birlikte, özellikle *halife* ve onun çoğulu olan *halâîf* ile halife ile aynı anlama gelen *halîf*'in çoğulu olan *hulefâ*⁵⁰ kelimelerinin geçtiği ayetleri öncelikle ele alıp bir bir irdelemeye çalışalım.

Halife kelimesi Kur'an'da iki ayette geçmektedir ve bunlardan Bakara/30'da geçen ayetin meâli şöyledir: *Bir zamanlar Rabb'in meleklerine: 'Ben yer yüzünde bir halife yaratacağım'*⁵¹ *denmişti de bunum üzerine melekler: 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökcek birisini mi halife yapacaksınız? Oysa biz seni överek tesbih ediyor ve seni kırsayıp yüceltiyoruz.'* dediler. Allah da onlara: *'Ben sizin bilmediğinizi biliyorum'* dedi.⁵²

Halife kelimesinin geçtiği diğer bir ayet ise Sâd sûresinin 26. ayetidir ve orada Hz.Dâvud'a hitaben Allah şöyle buyurmaktadır: *Ey Dâvud, seni yer yüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında hak ve adaletle hükmet...*⁵³

³⁹ 25 Furkan/62.

⁴⁰ 9 Tevbe/87.

⁴¹ 2 Bakara/30; 38 Sâd/26.

⁴² 6 En'âm/165; 10 Yûnus/14, 73; 35 Fâtur/39.

⁴³ 7 A'râf/69, 74; 27 Neml/62.

⁴⁴ 9 Tevbe/81; 48 Fetih/16.

⁴⁵ 14 İbrâhim/47.

⁴⁶ 2 Bakara/164.

⁴⁷ 35 Fâtur/28.

⁴⁸ 11 Hüd/118.

⁴⁹ 57 Hadid/7.

⁵⁰ Sibeveyh'e göre halife'nin çoğulu da hulefâ olarak gelebilir. Bkz. Cevherî, *es-Sıhah*, IV, 1359; İbn Manzur, *Lisânul-Arab*, I, 883. Nitekim Hulefâ-i Râşidin demektediriz. (M.E.)

⁵¹ Burada geçen *câilân* kelimesi *ca'ale* kökünden ism-i faildir. Daha çok yapmak, etmek, kılmak anlamına gelen bu kelimenin, özellikle Allah ile birlikte kullanıldığında yaratmak anlamına da geldiğini vurgulayan çoktur. Bu nedenledir ki Kur'an meâllerinde hem yaratmak hem de yapmak, kılmak anlamıyla adı geçen kelimeyi tercüme edenler vardır. Oldukça çok sayılabilecek meâl bulunduğundan onların adını vermek istemiyorum. İsteyen kolaylıkla numarası verilen bu ayetin meâlini çeşitli meâllerden karşılaştırmalı olarak okuyabilir.

Burada dikkati çekenlerden biri, Öztürk'ün *câilân* kelimesine atamak anlamını vermesidir. Bkz. Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, İstanbul 1994, s. 20.

⁵² 2 Bakara/30.

⁵³ 38 Sâd/26.

Halife kelimesinin çoğulu olan *halâif* (halifeler) ise Kur'an-ı Kerim'de dört yerde geçmektedir. Bunlar sûre sırasına göre şunlardır:

1. *Sizi yeryüzünün halifeleri (halâif) kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi sınamak için kiminizi kiminizden derecelere iştîm kılan O'dur. Şüphesiz Rabbin, ezası çabuk olandır ve gerçekten O, bağışlayan, merhamet edendir.*⁵⁴

Bu ayette geçen *Sizi yeryüzünün halifeleri yaptı.*:

a) Sizi, Allah, Kendisinin yeryüzündeki halifeleri, dolayısıyla oranın hakim ve yöneticileri yaptı,

b) Hz.Muhammed ve O'nun ümmetini, diğer peygamberler ve onların ümmetleri yerine halifeler kıldı,

c) Sizleri birbiri ardınca gelen nesiller yaptı, gibi anlamlara gelebilir. Bunlarla ilgili yorumlara daha sonra değinilecektir.

d) *Sonra da, nasıl davranacağınızı görmemiz için onların (peygamberleri kendilerine mucizeler getirdiği halde (yalanlayıp) zulmettiklerinden dolayı helâk edilen nice milletlerin)*⁵⁵ *yerine onların ardından sizi yeryüzünde halifeler (halâif) yaptık.*⁵⁶

2. *Yine de onı (Nuh'u) yalanladılar. Biz de hem onı hem de gemide onunla beraber onları kırtardık ve onları (kırtardıklarımızı yeryüzünde) halifeler (halâif) yaptık; ayetlerimizi yalanlayanları ise (suda) boğduk. Bak ki uyarılıp da (inanmayanların) sonu nasıl oldu.*⁵⁷

2. ve 3. sıklarda geçen ayetlerden açıkça anlaşılmaktadır ki *halifenin* çoğulu olan *halâif* (halifeler)in anlamı, bir önceki kuşağın (özellikle de helâk olan nesillerin, ulusların, kavimlerin) ardından gelip onların yerini almasıdır. Nitekim bu ayetten sonra gelen 74. ve 75. ayette *min ba'dihi* (sonra onun arkasından) ifadesi geçmektedir ki sanırım *halife-halifeler* kelimelerinin anlamına da daha bir açıklık getirmektedirler. Ayetler şöyledir: *Sonra onun (Nuh) arkasından (her biri) kendi toplumlarına birçok peygamberler gönderdik...⁵⁸, Sonra onların (peygamberlerin) ardından da Firarın ve toplumuna Mûsa ile Hârûn'u, mucizelerimizle gönderdik...⁵⁹*

3. *Sizi yeryüzünde halifeler (halâif) yapan O'dur.*⁶⁰

Yine *halife* kelimesiyle aynı anlamı taşıyan *halîf* kelimesinin çoğulu olan *hulefâ* terimi ise Kur'an-ı Kerim'de üç yerde geçmektedir. O ayetler şunlardır:

⁵⁴ 6 En'âm/165.

⁵⁵ 10 Yûnus/13.

⁵⁶ 10 Yûnus/14.

⁵⁷ 10 Yûnus/73.

⁵⁸ 10 Yûnus/74.

⁵⁹ 10 Yûnus/75.

⁶⁰ 35 Fâur/39.

1. ... *Düşünün ki O sizi, Nuh karından sonra halifeler (hulefâ) yaptı (onların yerine getirdi).*⁶¹

2. *Düşünün ki, (Allah) Ad karından sonra yerlerine sizi halifeler (hulefâ) yaptı (onların yerine sizi getirdi) ve yeryüzünde sizi yerleştirdi...*⁶²

3. *(Onlar mı hayırlı), yoksa kendisine yalvardığı zaman bunalmışa karşılık veren ve (başındaki) sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün halifeleri (hulefâ) yapan mı?...⁶³*

H-L-F kökünden gelen *halef* ve *half* kelimelerinin her ne kadar bir başkasının (kişi, ulus, kavim vs.) ardınca gelip onların yerini alanlar anlamı varsa da, *halef* kelimesinin, daha çok birlerinin yerini alan iyi kimselere ya da babasının yerine geçen salih bir evlat gibi güzel bir anlamı vardır. *Half (halfîn)* kelimesi de bir kuşaktan sonra gelen kuşağı ifade etmekle birlikte, aynı kökten gelen bu kelimenin, önceki kuşaktan daha sonra gelip onların yerini alan iyi bir nesli veya babasının yerini dolduran iyi bir evladı ifade eden *halef* kelimesinin tersine, olumsuz bir manası vardır ki bu kelime (*halfîn*), kötü nesilleri anlatmak için kullanılır⁶⁴.

Bunlardan *halef* kelimesi Kur'an'da geçmediğinden *half (halfîn)* kelimesinin Kur'an'da geçiş şeklini ve ne anlama geldiğini öğrenmek üzere bu kelimenin geçtiği iki Kur'an ayetini vererek, daha sonra gelip başkasının yerini dolduran anlamındaki kelimeleri vermeyi sürdürelim. Bu ayetler şunlardır:

1. *Onların (Yahudilerin) ardından da (ayetleri tahrif karşılığında) şu değersiz dünya malını alıp, 'Nasıl olsa bağışlanacağız' diyerek Kitab'a uânîs olan birtakım kötü kimseler (halfîn) geldi...*⁶⁵

2. *Nihayet onların (Nuh ile birlikte gemide olanlar ile İbrahim ve Yakub'un soyundan iyi olanların) peşinden öyle bir nesil (halfîn) geldi ki, bunlar namazı bıraktılar, nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride azgınlıklarının cezasını çecekler.*⁶⁶

Yine Kur'an'da geçen *haleftumûnî, yahlufûn, uhlufnî* gibi kelimeler de H-L-F kökünden gelip yukarıda geçen anlamları ihtiva ettiğinden onların da geçtiği ayetleri sırasıyla vermekle yetinip daha sonra, özellikle *halife, halâif* (halifeler) ve *hulefâ* (halifeler) gibi terimlerin neler ifade ettiklerini araştırmak üzere tefsirlere ve oradaki ihtilaflı yorumlara göz atacağız.

Yukarıda adı geçen kelimeler (*haleftumûnî, yahlufûn, uhlufnî*)in geçtiği ayetler sırasıyla şunlardır:

⁶¹ 7 A'râf/69.

⁶² 7 A'râf/74.

⁶³ 27 Neml/62.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 883; *Mu'cemu'l-Vasîl*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, s. 251.

⁶⁵ 7 A'râf/169.

⁶⁶ 19 Meryem/59.

1. ... Mûsa, kardeşi Hârûn'a; 'Kavminin içinde benim yerine geç onları ıslah et, bozguncuların yoluna uyma!' dedi.⁶⁷

2. Eğer dileseydik içinizden, yeryüzünde yerimize geçecek melekler yaratırdık.⁶⁸

3. Mûsa, kızgın ve üzgün bir halde kavrine dönünce; 'Benden sonra arkamdan ne kötü işler yapmışınız!...' dedi.⁶⁹

Bu kökten (H-L-F) gelen ve daha önce hemen hepsinin listesini verdiğimiz diğer kelimelerin anlamları daha farklı olduğundan bu kadarıyla yetinecek müfessirlerin, daha çok aynı anlamlara gelen *halife*, *halâif* ve *hulefâ* kavramlarıyla ilgili yorumlarını vermek aktarmak üzere tefsirlere bakmakta yarar görüyoruz.

Halife ve Türevleriyle İlgili Olarak Tefsirlerde Geçen Yorumlar

Halife, gidenin yerini alandır; ondan sonra yerine gelendir. Örneğin; 'falan, filanın arkasından gelip onun yerine geçti' denir. Halife'nin aslı "hâ"sız halîf'tir; çünkü bu kelime, 'fâil' anlamında 'fâil' vezninde gelmiştir: *alîm* (çok iyi bilen, bilgin) ve *semî'* (duyan, işiten) gibi... Sonundaki "hâ" mübalâğa içindir. Çoğulu *halâif*'tir; *halîf*'in çoğulu ise *hulefâ*'dır. Bu yüzden Kur'an'da: *Hulefâu min kavri Nuh*⁷⁰ ve *Halâifu fi'l-arzi*⁷¹ ibareleri geçmektedir.⁷²

Burada bütün müfessirlere göre "halife"den maksat Âdem'dir. Vahidî'ye göre Allah Âdem'i, cinlerden sonra yeryüzünün sakinleri olan meleklerin yerine halife (yeryüzünün hükümranı) yaptı⁷³.

Bazılarına göre ise halife Âdem ve onun gibi peygamberlerdir ki onlar, kulların siyaset ve hidayeti konusunda Allah'ın halifesidirler⁷⁴.

Tabersî "halife"yi tanımlamaya çalışırken onu "imam" kavramıyla birlikte mütalaa ederek, her ikisi de kullanım bakımından aynı şey olmakla beraber aralarında bir fark olduğunu ifadeyle '*halife*'nin, otorite (hüküm) konusunda, daha öncekinden sonra gelip onun yerini alarak onun makamına geçendir, derken; *imam*'ın ise, *mütekaddim* (önde ve ileride olup aynı zamanda üstün

⁶⁷ 7 A'raf/142.

⁶⁸ 43 Zührûf/60.

⁶⁹ 7 A'râf/150.

⁷⁰ "Nuh kavminden sonra gelip onların yerini alanlar" bkz. 7. A'râf/69.

⁷¹ "Yeryüzünde daha öncekilerin ardından gelip onların yerini alanlar..." 10 Yûnus/14; 35 Fâtur/39.

⁷² Bkz. et-Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan (h. 385-460), *et-Tibyân fi Tefsiri'l Kur'an*, İhyâu't-Turasu'l-Arabî, Beyrut, t.y., I, 131; el-Vâhidî, *d-Vasû fi Tefsiri'l-Kur'ân'l-Mecîd*, I, 113; Tantavî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîr'ul-Vasû li'l-Kur'ân'l-Kerîm*, Dâru Nahzatü'l-Mısır, Kahire 1997, I, 92; ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîr'ul-Mîrât*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, I, 124-128.

⁷³ el-Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nisâbûrî (468 h.), *d-Vasû fi Tefsiri'l-Kur'ân'l-Mecîd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, I, 113.

⁷⁴ Cevherî, eş-Şeyh Tantavî, *d-Cevâhir fi Tefsiri'l-Kur'ân'l-Kerîm*, Kahire 1351 h., I, 52.

olmak)den geldiğini ve onun (imamın), kendisine uymanın vucûbu gerektirdiği konuda *mûtekaddim* (önde ve üstün olan) mânâsına geldiğini vurgulamaktadır⁷⁵.

İbn Abbas'tan gelen bir rivâyete göre "halife"den kasıt, Allah'ın daha sonra yaratacağı Âdem'dir ve O, Allah'ın yeryüzündeki hak ve adaletle hükmedecek olan bir halifesidir; ancak Allah O'nun soyundan gelenlerden bir kısmının yeryüzünde fesat çıkaracak olduğunu da önceden meleklerle bildirmiştir⁷⁶. Bu rivâyet doğruysa buradan anlaşılıyor ki melekler, işte bu yüzden böyle bir varlık yaratmasına bir çeşit itiraz ederek: ... *Orada fesat çıkarıp kan dökcek birini mi (halife olarak) yaratacaksın...*⁷⁷ demektedirler. Bundan oldukça farklı, gene İbn Abbas ve onunla birlikte İbn Mes'ûd'tan gelen bir başka rivâyete göre de Allah Âdem'i daha önce yeryüzünün halifeleri olan meleklerin yerine O'nu ve O'nun soyunu halife yaptığından dolayı Âdem ve soyu halife olarak isimlendirilmiştir. Yine İbn Abbas'tan gelen bir başka farklı rivâyete göre ise denilmiştir ki, burada *halife*'den kasıt, birbirinin ardınca gelip birbirinin yerini alacak olan Âdemoğlu'dur ki bunlar yeryüzünün imarı, hak ve adaletin ikâmesi konusunda babaları olan Âdem'in yerini almışlardır⁷⁸. Bunlar gibi daha birçok rivâyet söz konusudur ve hepsi de birbiriyle az-çok çelişen rivâyetlerdir ki bu durum, bu gibi rivâyetlerin doğruluğu ya da en azından hangisinin daha doğru olduğu üzerinde oldukça şüpheler doğurmaktadır. Tefsirlerin farklılığı, biraz da bu gibi rivâyetlerin çok ve birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün bu farklılıklar ise şunu göstermektedir ki bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla hiç kimse halifeden kastın, 'Allah'ın halifesi' demek olduğunu, kesin bir ifadeyle söyleyemez. Çünkü Kur'an'da, bu durumu açıkça ifade eden hiçbir zahir kavram yoktur, yani, izafet terkibi halinde "Allah'ın halifesi" kavramı Kur'an'da geçmemektedir⁷⁹. Bu husustaki mülâhazalarımızı sonuç bölümüne bırakmak üzere, diğer bazı müfessirlerimizin de "halife" ile ilgili yorumlarını vermeye devam edelim:

Tûsî, Vâhidî'nin, halife kelimesiyle ilgili daha önce zikrettiğimiz tanımının hemen hemen aynısını vermekte⁸⁰ ve şöyle devam etmektedir: *Kendinden*

⁷⁵ Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. Hasan (ö. 548/1153), *Mea'ne'u'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, tash. Ebu'l-Hasan eş-Şa'rânî, Tahran 1373, I, 73.

⁷⁶ Tabersî, *Mea'ne'u'l-Beyân*, I, 74.

⁷⁷ 2 Bakara/30.

⁷⁸ Tabersî, *Mea'ne'u'l-Beyân*, I, 74; Tûsî, *Tibyân*, I, 131.

⁷⁹ "Halife" ve ("halife" kelimesi dahil) onun türevlerinden olan ve çalışmamızda söz konusu edilen kavramların içinde yer aldığı ayetlerin numaralarının verildiği tüm ayetlere bakılabilir. (M.E.)

⁸⁰ Bkz. Tûsî, *Tibyân*, I, 131.

daha önce gelen kişinin arkasından (ondan sonra) gelip onun (öncekinin) yerini aldığından dolayı halife'ye 'halife' demiştir.⁸¹ O da diğer müfessirler gibi bazı rivâyetleri vermekte ve bazılarının, daha önce yeryüzünün sakinleri olan meleklerin yerine onlardan sonra gelen (yaratılan) Âdem ve soyunu halife yaptığından dolayı Âdem'e halife dendiği görüşünde olduğunu zikretmektedir⁸².

Daha önceki müfessirlerin 'halife'yle ilgili görüşlerinin hemen aynısını tefsirinde aktaran Zuhaylî⁸³ neticede şöyle demektedir: " 'Halife'den neyin murad edildiği konusunda iki görüş vardır; bunlar:

1. Halife, Âdem'dir; *Orada (yeryüzünde) fesat çıkaracak birini mi halife yapacakmış?* dan murad ise Âdem değil, O'nun soyudur.

2. Halife, Âdemoğludur."⁸⁴

Bu görüşlere göre Allah'ın halife tayin ettiği kişi Âdem'dir; ancak yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökecek olan O değil; O'nun soyundan gelenlerdir ki ikinci görüşe göre işte onlar Âdemoğlu'dur. Âdemoğlu'nun özelliği, nesil olarak daha önceki kuşakların ardından gelenlerin bir öncekilerin yerini alıp yeryüzünde hükümlanlık sürdürmeleridir. Nitekim Kur'an'da: *Sizleri yeryüzünün halifeleri yaptık.*⁸⁵ buyrulurken insanoğlunun bu soyunu sürdüren özelliğine vurgu yapılmakta ve onlardan bir kısmının yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökeceğine dair bilgi melekler vasıta edilerek sunulacaktır.

Hicrî 126-211 gibi oldukça erken dönemde yaşamış İmam Ebûbekir Abdurrezzâk b. Hûmam es-San'ânî'nin tefsirinde yine kendisi tarafından aktarılan bir rivâyete göre Kelbî, yeryüzünde Âdem (a.s.) yaratılmadan önce bir halk vardı ve işte bu yüzden meleklerin *orada (yeryüzünde) fesat çıkaracak birisini mi (halife olarak) yaratacakmış?* dediklerini, söylemiştir⁸⁶. Âdem'in yaratılış şekline dair başkaca birçok rivâyetin de yer aldığı bu ayetin ('Bir halife yaratacağım' ayetinin) tefsirinde geçen rivâyetlerde "Allah'ın halifesi" kavramı geçmemektedir⁸⁷. Halbuki söz konusu tefsir, bir erken dönem tefsiridir. Dolayısıyla, tefsirdeki rivâyetin, Âdem'den önceki bir 'halk'tan söz etmesi dikkate alınması gereken bir husustur ve göz ardı edilmemesi gerekir.

⁸¹ Tûsî, *Tibyân*, I, 131.

⁸² Tûsî, a.g.e., I, 131, 134.

⁸³ Bkz. Zuhaylî, *et-Tefsîrül-Mûnir*, I, 124-128.

⁸⁴ Zuhaylî, a.g.e., I, 128, 129.

⁸⁵ 6 En'âm/165; 21 Neml/62.

⁸⁶ San'ânî, Ebûbekir Abdurrezzâk b. Hûmâm (h. 126-211), *Tefsîrül-Kur'ânül-Azîz (Tefsîr A bdurrezzâk)*, thk. Abdülmûti Emin Kal'acî, Dâru'l-Marife, Beyrut 1991, I, 65.

⁸⁷ Bkz. San'ânî, *Tefsîrül-Kur'ânül-Azîz*, I, 65, 66.

San'ânî'den oldukça sonra gelen kelâmcı müfessirlerden Mu'tezilî büyük âlim Zâmahşerî (ö. 528) de *halife* kavramıyla ilgili olarak daha önce zikredilen tanımların aynısını⁸⁸ yaptıktan sonra halifenin anlamının, daha önce yeryüzünün sakinleri olanların yerine, onlardan sonra, Allah'ın Hz.Âdem ve soyunu getirmesi olduğunu söylemektedir. Âdem'in, soyuyla birlikte "halife" diye isimlendirilip de neden onun çoğulu olan *halâif* (halifeler) veya *hulefâ* (halifeler)⁸⁹ denmediğinin nedenini ise şöyle açıklamaya çalışmaktadır: *Halife'den maksat Âdem'dir. O'nun adını anmakla yetinmiş ve çocuklarını zikretmeyi gerekli görmemiştir. Bir kabile babasının adıyla yetinildiği gibi...*⁹⁰ Demek istediği, bir kabilenin babasından bahsedildiğinde, örneğin "Hâşim" denildiğinde onun soyu da anılmış olur... Zamahşerî, "halife yapacağım"dan muradın, "yerime beni temsilen halife yapacağım (atayacağım)" olmasının da caiz olabileceğini; çünkü Âdem'in ve bu arada bütün peygamberlerin Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olduğunu da ifade etmektedir⁹¹.

Görülüyor ki Zâmahşerî, Âdem'in, haliyle insanın daha önce yeryüzünde yaşayıp orada iskân etmiş olan varlıkların ardından yaratılıp onların yerine getirilmek suretiyle halife olduğunu tefsirle vurgularken yine insanın (Âdem'in) Allah'ın yeryüzündeki bir halifesi olduğu tefsirinin yapılmasının da caiz olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla buradaki nekre bir kelime (halife)den hareketle, *halifetullah* (Allah'ın halifesi) ifadesini çıkarmak zorlama bir tefsirdir; çünkü belirttiğimiz gibi *halifetullah* tabiri, doğrudan bu şekliyle Kur'an'da geçmemektedir. Bu şekilde geçseydi, o zaman, yoruma bile gerek olmadan ve üzerinde hiçbir tartışma yapılmadan bu açık hakikat olduğu gibi kabul edilirdi. Böyle olmadığına göre, anlamı dışında, *halife*'nin kimin halefi olduğu konusu en azından kesinlik arzetmeyecektir. Nitekim Âdem'in halife olarak yaratılmasıyla ilgili İbn Abbas, İbn Mes'ud vb. birçoklarından gelen rivâyetlere ve bu arada ilk dönem rivâyete dayalı tefsirlerin halife'ye ilişkin söylediklerine bakılırsa o rivâyetlerin hemen tümünde, Âdem'in bir halife olarak yaratılmasından önce yeryüzünde melek ve cinler gibi birtakım varlık kategorilerinin yaşadığını, Âdem ve soyunun işte bu varlıkların yerine, özellikle yeryüzünde -meleklerin de imâ ettiği gibi- kan akıtıp fesat çıkarmış oldukları söylenen cinlerin yerini almak üzere halife olacağına dair pek çok

⁸⁸ *Halife*, diğerinin ardından gelip onun yerini alan demektir. Bkz. Zâmahşerî, İmam Ebu'l-Kâsum Carullah Mahmud b. Ömer el-Havârizmî (ö. 528), *Keşşâf*, Mısır 1318, I, 209.

⁸⁹ Bazı ayetlerde de bu "halâif" ve "hulefâ" şeklindeki çoğullar geçmektedir: *Sizi yeryüzünde halifeler yapan O'dur...* 35 Fâtır/39, *(Onlar mı hayırlı, yoksa kendine yalvardığında buralmaşa yardım edip sukutunu gi-diren ve sizi yeryüzünün halifeleri yapan mı...* 27 Neml/62.

⁹⁰ Zâmahşerî, *Keşşâf*, I, 209.

⁹¹ Zâmahşerî, *Keşşâf*, I, 209.

rivâyet varken, “Allah’ın halifesi” kavramı bu gibi rivâyetlerde pek de geçmemektedir⁹².

Yemenli âlim Şevkânî’nin Kur’an tefsirinin bu ayetle ilgili bölümünde de uzunca verdiği rivâyete dayalı tefsirlerin⁹³ yanında kendine özgü bir dirayete dayalı yorumlarda bulunduğu için, onun, ayette geçen “halife” kavramına ilişkin tefsirlerini ayrıca vermekte yarar görüyorum. Ona göre bu ayetteki⁹⁴ *halife*’nin anlamı, kendinden önceki meleklerin yerine onlardan sonra gelip onların yerini alan demektir ve “halife” kelimesinin, bir başkasının ardından gelip onun yerini almaktan ayrı olarak, başkasının ondan sonra gelip onun yerini alması anlamında *mublîf* mânâsına gelmesi de caizdir⁹⁵. O, “halife”nin Âdem (a.s.) olduğu söylenildiği gibi onun, yeryüzünde hilafet görevi olan herkes için de söz konusu edildiğini belirttikten sonra, “halâif” değil de “halife” kavramının, Hz.Âdem’i işaretinin kuvvetli bir ihtimal olduğunu vurgulamaktadır⁹⁶.

Âdem (a.s.) kendinden önceki bir kavmin mi yoksa Allah’ın mı bir halifesiydi?

Özellikle Nisâ sûresine kadar hocası Muhammed Abdüh ile birlikte hazırladıkları tefsirde Reşit Rıza bu ayette⁹⁷ geçen “halife” kelimesini tefsir etmeye çalışırken, öncelikle müfessirlerin bu konuda iki mezhebe ayrıldıkları; bunlardan bir kısmının, yeryüzünde Âdem’den önce konuşan hayvan (canlı) türünden bir ya da daha fazla türün yaşayıp sonra yok oldukları; Allah’ın meleklerine, yeryüzünde bir halife yaratacağını/yapacağını bildirdiği⁹⁸ bu türün ise kendilerinden önce yeryüzünde yaşayıp sonra yok olan türden sonra gelip onun yerini alacağı görüşünde olduklarını bildirmektedir⁹⁹. Nitekim Allah: *Andolsun ki sizden önce peygamberleri kendilerine mucizeler getirdiği halde zulmettiklerinden dolayı nice milletleri helâk ettik...*¹⁰⁰ diye buyurduktan sonra: *Sonra da nasıl davranacağınızı görmemiz için onların ardından sizi yeryüzünde halifeler yaptık*¹⁰¹ buyurmaktadır. Böyle düşünen müfessirler şunu demektedirler: İşte

⁹² Bu konuyla ilgili rivâyetler ve onların içeriği hakkında daha geniş ve bir bütün halinde bilgi edinmek için bkz. Suyûtî, Celâleddîn (h. 849-911), *ed-Dürrü’l-Menâr fi’l-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, I, 44-48; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (h. 1250), *Fethu’l-Kadîr*, Dâru’l-Fıkr, Beyrut 1973, I, 63-64.

⁹³ Değişik rivâyetler için bkz. Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, I, 63-64.

⁹⁴ ... *Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım/yapacağım*.. 2 Bakara/30.

⁹⁵ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, I, 62.

⁹⁶ Şevkânî, a.g.e., I, 62.

⁹⁷ 2 Bakara/30.

⁹⁸ 2 Bakara/30.

⁹⁹ Reşit Rıza, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Hakîm*, Dâru’l-Menâr, Mısır 1366, I, 257.

¹⁰⁰ 10 Yûnus/13.

¹⁰¹ 10 Yûnus/14.

Âdem'in yaratılmasından önce helâk olan bu tür, yeryüzünde fesat çıkarıp, kan dökmekteydiler. Melekler de, bu yüzden, daha önce fesat çıkarıp kan döktüklerinden dolayı helâk edilenlere kıyasla suallerini istinbat ettiler. Çünkü "halife" olanın, akla ilk geldiği gibi, yerini alacağı kimseye uygun ve onun türünden olması icabeder¹⁰².

Ancak burada halife olanın daha öncekiyle aynı ayarda olmasına dair hiçbir delil bulunmadığına göre, bu benzer olma durumu, hilafetin gereklerinden değildir. Nitekim Allah, meleklerin sualine cevap verirken, onların bilmediklerini bildiğini¹⁰³, dolayısıyla yaratacağı halifeyi öncekilerden üstün kılacağını, haber vermektedir. Muhammed Abduh'a göre, eğer birtakım müfessirlerin yukarıda sunulan görüşü doğru ise, bu durumda, bu yeryüzündeki ilk akıllı canlı türünün ilki Âdem değildir, anlamı çıkar. Ona göre, bütün bu tefsirlerin kaynağı, İran'ın uydurma masallarına ve hurâfelerine dayanmaktadır. O uydurma hikayelerden birine göre Âdem'den önce yeryüzünde cinlilerden bir grup olan ve adına *Him* denilen zümre ile daha değişik adlarla anılan tuhaf varlıklar vardı. Netice itibarıyla birinci görüşte olan müfessirlerin yorumuna göre Âdem, yeryüzüne iskân etmiş ilk akıllı canlı varlık değildir¹⁰⁴.

İkinci görüşte olan müfessirlere göre ise bu ayetten murad: *İnnâ câlüm fi'l-arzı halîfeten annî* dir. Görüldüğü gibi burada geçen *annî* ifadesi, esasında Kur'an'daki aynı ayetin orijinalinde yoktur. *Halîfeten annî* şeklinde ayet anlaşılır ve öyle olduğu düşünülürse o zaman ayetin anlamı: 'Bana niyabeten Benim adıma bir halife yaratacağım/yapacağım.' olur ve işte bu yüzdendir ki insanın, yeryüzünde *Allah'ın halifesi* olduğu düşüncesi şâyi olmuştur. Buna göre: *Ey Dâvud Biz seni yeryüzünde halife yaptık.*¹⁰⁵ ayetinden de anlaşılacağı üzere, 'halife'den murad Âdem ve O'nun bütün zürriyetidir¹⁰⁶. Nitekim insan zayıf¹⁰⁷ ve cahil¹⁰⁸ bir varlık olarak yaratılmasına rağmen acayip güzel ve güçlü birtakım özelliklerle de donatılmıştır: İnsan cahil olarak yaratılmasına rağmen bütün isimler kendisine öğretilmiş¹⁰⁹ ve diğer varlıklarda olmayan akıl nimetiyle donatılmıştır. Bu sayede sonsuz bir istidat ve kabiliyete sahiptir. Dolayısıyla, hiçbir varlıkta bulunmayan daha birçok özelliğe sahip olan insanın bilgisiyle, iradesiyle ve amelleriyle Allah'ın halifelîğini haketmiş sayılabil-

¹⁰² Reşit Rıza, a.g.e., I, 258.

¹⁰³ ... *Sizin bilmediklerinizi Ben bilirim* 2 Bakara/30.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşit Rıza, a.g.e., I, 258.

¹⁰⁵ 38 Sâd/26.

¹⁰⁶ Reşit Rıza, a.g.e., I, 258.

¹⁰⁷ *Allah sizin yekîniyetinizi hafifletmek ister, çünkü ü insan zayıf yaratılmıştır.* 4 Nisâ/28.

¹⁰⁸ *Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karından çıkardı...* 16 Nahl/78.

¹⁰⁹ 2 Bakara/31.

lir¹¹⁰. Nitekim Muhammed Abduh ve onun talebesi olan Reşit Rıza'ya göre, meleklerin sınırlı bilgi ve amellerine nisbeten sınırsız ilim ve amelle donatılıp bu özelliğiyle birlikte Allah'ın yarattığı insan, halife olmaya meleklerden daha layık ve ehildir¹¹¹ ve ona göre bu yüzden Âdem'e secde edilmesi emredilmiştir¹¹².

Tefsirlerde Geçen Yorumlarla İlgili Değerlendirmeler

Öyle görülüyor ki Muhammed Abduh ve talebesi Reşit Rıza, bu ikinci görüşü benimsemişlerdir. Bunu ise daha çok, insanın üstün özelliklerine bağlamışlardır. Her ne kadar insan bu üstün yaratılış özellikleriyle Allah'ın halifesi olmayı hak ediyorsa da bu, yine de bir yorumdan öteye geçemez. Çünkü Kur'an'da insanın Allah'ın halifesi olduğuna ilişkin kesin bir işaret yoktur. Ona yüklenen özel yükümlülük ve sorumluluklarından, özgür iradesinden ve her şeyin en iyisini yapmaya olan eğiliminden dolayı insanın bunu hak ettiği de söylenebilir. Ama unutulmamalıdır ki, insanın, yine Kur'an'da ifadesini bulduğu üzere zayıf yönleri de bulunmaktadır. İnsanın zayıf yaratıldığını¹¹³, hırsına düşkün olduğunu¹¹⁴, haramı helâli gözetmediğini¹¹⁵, daha ilk yaratılan insan olan ve bazılarınca Allah'ın halifesi sayılan Âdem'in oğullarından birinin (Kâbil) diğeri (Hâbil), kıskançlık yüzünden bilerek ve kötü niyetle öldürmeyi tasarlayıp öldürdüğünü¹¹⁶, daha sonra gelen ve kendilerini Allah'ın temsilcileri gibi gören İsrailoğullarının, aşırılık yapıp fitne ve fesat çıkarmaya devam ettiklerini¹¹⁷, Allah'ın halifesi sayılan insanın, Allah'a apaçık bir hasım olduğunu¹¹⁸ da yine bizzat onu yaratan Allah haber vermektedir. Bütün üstün özelliklerinin yanında¹¹⁹ bir kısım insan, aşağıların aşağısına da layık görülmüştür¹²⁰. Bütün bunlar göz önüne alındığında, artısı eksisi ile insanın, gerçekten Allah'ın halifesi olup olamayacağı da ayrıca tartışılmalıdır. Kaldı ki insanın, yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğunu işaret ettiği söylenen ayetleri tek tek incelediğimiz-

¹¹⁰ İnsanın daha farklı özellikleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Reşit Rıza, *Tefsîr-i Kur'ânî'l-Hakîm*, I, 259-260.

¹¹¹ Reşit Rıza, a.g.e., 8, 261, 262.

¹¹² 2 Bakara/34. Bu ayetin yorumu için bkz. Reşit Rıza, a.g.e., I, 265.

¹¹³ 4 Nisâ/28.

¹¹⁴ 70 Meâric/19-21.

¹¹⁵ 89 Fecr/17-20.

¹¹⁶ 5 Mâide/27-31.

¹¹⁷ 5 Mâide/32.

¹¹⁸ 16 Nahl/4.

¹¹⁹ Nitekim Allah, insanı en güzel surette yarattığını bildirmektedir. Bkz. 95 Tîn/1-4.

¹²⁰ 95 Tîn/5.

de görülecektir ki Kur'an ayetlerinin lafzında böyle bir ibare geçmemektedir ve yapılan sadece bir yorumdan ibarettir.

Şimdi, bu arada yeri gelmişken insanın Allah'ın halifesi olduğunu işaret ettiği varsayılan bu ayetlere, metinleriyle birlikte bir göz atalım.

1. *Ve iz kâle Rabbuke li'l-melâiketi innâ câlüm fi'l-arzı halifeten..* (Hatırla ki Rabbin meleklerle: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım/yapacağım." demişti.)¹²¹

2. *Ve Huvellezî ca'aleküm halâife'l-arzı...* (Sizi yeryüzünün halifeleri yapan O'dur...) ¹²²

3. ... *Üzkuñû iz ca'aleküm hulefâe¹²³ min ba'di kavmi Nuh'in..* (... Düşünün ki O sizi, Nuh kavminden sonra onların yerine halifeler yaptı...) ¹²⁴

4. *Summe ca'alnâküm halâife¹²⁵ fi'l-arzı min ba'dühim* (Sonra onların (öncekilerin) yerine onların ardından sizi yeryüzünde halifeler yaptık (onların yerine sizi getirdik.) ¹²⁶

5. ... *Ve yec'aluküm hulefâe'l-arzı...* (Onlar mı hayırlı yoksa... sizi yeryüzünün (eskilerin yerine) halifeleri (hakimleri) yapan mı?) ¹²⁷

6. *Huvellezî ca'aleküm halâife'l-arzı...* (Sizi yeryüzünde halifeler (yöneticiler) yapan O'dur...) ¹²⁸

7. *Yâ Dâvûdu innâ ca'alnâka halifeten fi'l-arzı. Fakhum beyne'n-nâsi bi'l-adli..* (Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet!...) ¹²⁹

Görüldüğü üzere *halife* ve onun çoğulu olan *hulefâ* veya *halâif* kelimelerinden hiçbirisi Allah'a izafe olunarak ayetlerde geçmemektedir. Diğer bir ifadeyle *halifetullah* (Allah'ın halifesi), *hulefâullah* veya *halâifullah* (Allah'ın halifeleri) diye açıkça bir ibare ayetlerde söz konusu değildir. Böyle olunca, *Allah'ın halifesi* ifadesi sadece bir kısım tefsirlerde geçen bir ifadedir. Yani bu ayetlerde geçen ve aslında *nekre* (belirsiz isim) olarak gelen bu kelimeler, sanki Allah'a izafe edilmiş gibi düşünülmek suretiyle Allah'ın halifesi/halifeleri anlamı çıkarılmaktadır. Birincisi hariç, yukarıdaki ayetlerden de anlaşılacağı üzere

¹²¹ 2 Bakara/30.

¹²² 6 En'âm/165.

¹²³ "Halife" ile aynı anlamda olan "halîf" in çoğuludur.

¹²⁴ 7 A'râf/69.

¹²⁵ "Halife" kelimesinin çoğuludur.

¹²⁶ 10 Yûnus/14. Ayrıca bkz. Yûnus/73.

¹²⁷ 27 Neml/62.

¹²⁸ 35 Fâtûr/39.

¹²⁹ 38 Sâd/26.

“halife” ve “halifeler”den anlaşılması gereken ilk mânâ, onların, bir başkasından veya helâk olan bir kavimden sonra onların ardınca gelip yeryüzünün sakinleri olarak öncekilerin yerine geçmeleridir. Birinci ayet ise Âdem’den bahsetmektedir. Allah O’nu bir halife olarak yaratacağını/yapacağını/atayacağını bildirmektedir. Ancak diğer ayetlerde geçen halife ya da halifeler, kendilerinden önce yaşamış ve helâk olmuşların yerine gelmekteyken ve bu anlamda halifenin anlamına açık ve belirli bir mânâ katarken, Âdem (a.s.) söz konusu olunca, O’nun halifeliliğiyle neyin kastedildiği daha bir müphemdir. O, daha önce yeryüzünde yaşamış ve fesat çıkarıp adam öldürmüş olan cin veya başka tür varlıkların, bu arada Âdem’den önce yaşamış farklı bir insan türünün mü halifesidir ve dolayısıyla onların ardınca gelip onların yerini almıştır; yoksa Allah O’nu (Âdem’i) ve soyunu, Kendisini temsilen yeryüzünde insanlar arasında adaletle hükmetmesi için Kendine bir halife olarak mı yaratmıştır, tartışılan budur. Bize göre, ayetlerde doğrudan Âdem’in Allah’ın halifesi olduğunu açıkça gösteren bir işaret bulunmadığına göre, her iki tefsir de mümkündür.

Diğer Bazı Yorumlar

Hicrî 364-450 yılları arasında yaşamış olan Maverdî, tefsirinde, Âdem ve soyunun hilafeti konusunda üç farklı görüşü aktarmaktadır. Bunlara daha önce satırlar arasında değinilmişti; ancak toplu olması bakımından bu üç görüşün ne olduğunu ve kimlere ait olduğunu bilmekte yarar görüyorum. Bunlar özetle şunlardır:

1. İbn Abbas’ın görüşü: Buna göre yeryüzünde Âdem’den önce cinler vardı. Bunlar orada fesat çıkarıp kanlar akıttılar ve bu yüzden helâk oldular. Âdem ve soyu, işte bu yeryüzünden silinip yok edilen cinlerin yerini almak üzere, onların yerine (halife) olarak yaratıldı.

2. Hasan Basrî’nin görüşü: Ona göre Allah, Âdemoğlundan birbirinin ardına gelip biri öncekinin yerine geçecek türden bir kavim diledi, ki onlar, hak ve adaletin ikâmesi ve yeryüzünün bayındır olması konusunda babaları olan Âdem’in ardınca gelip onun yerini doldururlar.

3. İbn Mes’ud’un görüşü: Buna göre ise Allah, Kendisinin yarattığı Âdem ile oğullarından O’nun yerine geçecek olanlar arasında hükmetme konusunda Kendisi’nin yerini alacak bir halife yaratmayı dilemiştir¹³⁰.

¹³⁰ el-Maverdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hubeyb el-Basrî (h. 364-450), *en-Nüket ve’l-Uyûn (Tefsîrü’l-Maverdî)*, Beyrut 1992, I, 95. Ayrıca bkz. İbn Atıyye, el-Kâdî Ebû Muhammed Abdu’l-Hak b. Gâlib el-Endülüsî (h. 481-546), *el-Muharreru’l-Veâz fî Tefsîri’l-Kutabi’l-Azîz*, tahk. el-Meclisu’l-İlmi (Fas), Fas 1975, s. 164.

Görüldüğü üzere ikisi sahabe (İbn Mes'ud ve İbn Abbas) biri tabiûnin önde gelenlerinden olan bu üç önemli şahsın *halife*'yle ilgili yorumları yukarıda olduğu gibi rivâyet edilmiştir. Bunlardan ilk ikisinin, yani İbn Abbas ile Hasan Basrî'nin görüşlerine göre halife, cin veya insan, canlı varlıklar arasındaki yer değiştirme sonucu bir başkasının yerini alandır. Yani sonradan gelen (yaratılan) bir varlığın kendinden öncekinin yerini alması ve onun görevini üstlenmesidir. Bu rivâyetlerden sadece üçüncüsüne, yani İbn Mes'ud'dan gelen rivâyete göre halife'nin anlamı, ilk yarattığı Âdem'le birlikte O'nun soyundan gelenlerin Allah'a vekaleten O'nun yerine halife olması, daha açık ve belirleyici bir ifadeyle insanın, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması demektir ki, birçok yerde aktarıldığı gibi bazı müfessirlerin görüşü de bu istikâmettedir.

İbn Haldun ise halife ve halifelîğe daha özel bir anlam yüklemekte ve halifelîği, "dini korumak ve dünya işlerini dinî bir siyasetle idare etmek hususunda şeriat sahibine naiplik etmekten ibaret" saymaktadır¹³¹. O'na göre böyle bir ilâhî görevi yerine getirmek üzere siyasî makamı işgal eden imama halife denir¹³². Ancak bu görevin başında bulunana halife denmesinin ona göre sebebi peygamberin ümmetine halef olduğundandır¹³³.

İbn Haldun, asıl konumuza mehzaz teşkil eden konuda; yani, yukarıdaki ilâhî görevi üstlenen kişiye 'Allah'ın halifesi' (halifetullah) adının verilip verilmemesinin caiz olup olmadığı hakkında ise anlaşmazlık olduğunu zikretmektedir. Bazıları bunu 'Allah'ın halifesi' denmesini, caiz görürken; cumhur, halifeye böyle bir adın verilmesini menetmiştir. Çünkü *halife* kelimesinin geçtiği ayetlerden¹³⁴ bunun caiz olduğu anlaşılmamaktadır. Kaldı ki, kendisine *Allah'ın halifesi* diye hitap edildiğinde Ebûbekir, bu lakabın kendisine verilmesini yasaklamış ve: *Ben Tanrı'nın halifesi değil; ancak O'nun elçisinin halifesiyim* demiştir¹³⁵. *Üstelik ölüm veyahut bir yere gitmek ve başka sebeplerden dolayı iş ve ödevi başından ayrılan kimselere naiplik (vekîllik) edilir; hazır olanlara naiplik edilmez.*¹³⁶

Hicrî 481-546 yıllarında yaşamış Endülüslü bilgin İbn Atıyye, halife'nin anlamı ve kimleri işaret ettiği konusunda diğer müfessirler gibi, İbn Abbas,

¹³¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, M.E.B., İstanbul 1968, I, 481-482.

¹³² İbn Haldun, a.g.e., I, 482.

¹³³ İbn Haldun, a.g.e., I, 482.

¹³⁴ Makale'de bu ayetler orijinal şekilleri ve meâlleriyle birlikte 2. sûre olan Bakara'dan başlamak üzere sırasıyla ve bir bütün halinde verilmiştir.

¹³⁵ İbn Haldun, a.g.e., I, 482.

¹³⁶ İbn Haldun, a.g.e., I, 482.

Hasan Basrî, İbn Mes'ud ve benzerlerinden gelen rivâyetleri aktardıktan¹³⁷ sonra özellikle Hasan Basrî'nin: *Allah Âdemoğullarına halife ismini verdi; çünkü onlardan her bir nesil, bir kuşaktan sonra başka bir kuşak şeklinde kendinden önceki neslin yerini almaktadır.* sözünü değerlendirmiş ve bu sözde geçen *halife*'nin, *hâlife* (peşten gelen, birinin yerine geçen) ve *mahlûfe* (kendi yerine geçilen) anlamında olması ihtimalini zikretmiştir¹³⁸.

Buradan anlaşılan, biri diğerinin yerini almak suretiyle soyunu devam ettirebilme özelliğine sahip insan türü "halife" olarak adlandırılmaktadır. Kaldı ki, *İnnâ câlûm fî'l-arzı halifeten...* ayetini, Zeyd b. Ali, *İnnâ câlûm fî'l-arzı halikaten* şeklinde okumuştur¹³⁹. Yani halife yerine "halîka" diye okumuştur ki buna göre ayetin anlamı: *Gerçekte Ben, yeryüzünde mahlûkat (ırsanlar) yaratacağım* olur.

İbnu'l-Cevzî (h. 508-597), halife'nin tanımını diğer müfessirlerin tarifine benzer bir şekilde yaptıktan sonra *halife*'nin Âdem olduğunu; ancak O'na halife denmesinin neyi ifade ettiği hususunda iki ayrı görüş bulunduğunu; bunlardan birine, yani İbn mes'ud ve Mücahid'e göre O'nun, Allah'ın halife-si; diğer görüşe, yani İbn Abbas ve Hasan Basrî'den gelen görüşe göre ise Âdem'in, kendinden önce yeryüzünde yaşamış olan varlıklar (selef)in halefi olduğunu ve bu yüzden O'na halife dendiğini¹⁴⁰ aktardıktan sonra şunları dile getirmektedir: Melekler onların yeryüzünde fesat çıkaracaklarını, Allah'ın tevfiğiyle mi, yoksa daha önce yeryüzünde yaşayıp da orada fesat çıkarıp kan dökmüş olan varlıklara kıyasla mı biliyorlardı sorusunun iki cevabı vardır: Bunlardan birine göre melekler, onların, yani yaratılacak olan Âdem soyunun kan döküp fesat çıkaracağını, Allah'ın bildirmesiyle öğrenmişlerdir. Bu görüşü, İbn Mes'ud, İbn Abbas, Hasan Basrî, Katâde, Mücahid, İbn Zeyd ve İbn Kuteybe dile getirmiştir. Nitekim meleklerin: *Rabbimiz, bu "halife" (de) ne duyur?* sorusuna Allah'ın: *Oran (halifenin) yeryüzünde fesat çıkarıp birbirini çekmeyecek birbirini öldürecek olan bir zümreyi (soy) alacak.* diye cevap verdiği ve bunun

¹³⁷ Bkz. İbn Auyyе, a.g.e., I, 164. Ayrıca bkz. İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dimeşkî el-Hanbelî (h. 880), *el-Lubâb fî Ulûmî'l-Kütâb*, Beyrut 1998, I, 500, 501.

¹³⁸ İbn Auyyе, a.g.e., I, 164.

¹³⁹ İbn Auyyе, a.g.e., I, 164. Ayrıca bkz. Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi li'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Mısır 1934, I, 263.

¹⁴⁰ Halifenin ne mânâyâ geldiği ve kim veya kimler olduğuna ilişkin birçok görüş daha önce uzunca aktarıldığından burada kısa bir özeti vermekle yetindik. Ayrıntılı bilgiler için bkz. İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdadî (h. 508-595), *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrut 1963, I, 60; ayrıca bkz. el-Kelbî, Muhammed b. Ahmed, *Kitabu't-Teshîl li 'Ulûmî't-Terzîl*, Mısır 1355, I, 43, 44; *Meare'u't-Tefsîr*, (Gâzî, Hâzin, Nesefî, İbn Abbas), Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, I, 97-100; Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbu'd-Dîn el-Bağdadî (h. 1270), *Rub'u'l-Maânî fî Tefsîrî'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1997, I, 351; Muhammed Cemâluddîn el-Kâsımî (m. 1866-1914), *Mehâsinu't-Te'ûl (Tefsîru'l-Kâsımî)*, Dâru lhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1957, I, 94-96; Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Terzîl*, I, 398-399.

üzerine meleklerin de: *Yeryüzünde fesat çıkaracak birilerini mi yaratacaksınız*¹⁴¹ diye şaşkınlıklarını dile getirdikleri rivâyet olunmuştur¹⁴².

İkinci görüşe göre ise melekler, yaratılacak varlığın yeryüzünde kan döküp fesat çıkaracak bir varlık olduğu bilgisine, Âdem'in selefi olanların, yani Âdem'den önce yeryüzünün sakinleri olup orada kan dökmüş ve fesat çıkarmış olan varlıkların (cinlerin, hatta birtakım mutasavvıflarca dile getirilen Âdem'den önce yaşamış birçok Âdem'in) durumlarına kıyasla ulaşmışlardır¹⁴³.

Bazılarına göre *halife*'den kasıt, bir nesilden sonra başka bir neslin arkadan gelip birbirinin yerini aldığı bir kavim (insan topluluğu, ümmet)dir. Nitekim bunu te'yiden *Sizi yeryüzünün halifeleri kulan O'dur...*¹⁴⁴, (*Onlar mı hayırlı yoksa... sizi yeryüzünün halifeleri yapan mı...*)¹⁴⁵, buyurulmuştur. Bu görüşe göre, bu kavim (halife, halâif ve hulefâ)den anlaşılması gereken, Âdem'le başlayıp nesilden nesile soyunu sürdüren insan topluluğudur, Âdem'den önce yeryüzünde isyankâr bir halkın yaşadığının ise aslı yoktur¹⁴⁶.

İnsandan önce akıl ve sorumluluk sahibi insan türü benzeri veya başka bir canlı türün (cin vs.) yaşayıp yaşamadığının kesin kanıtı elbette ki yoktur. Meleklerin itiraz türü serzenişlerinden bu sonucu çıkarmak belki mümkündür ve işte bu yüzden bazıları, bunun olabileceğini, daha önce belirttiğimiz üzere, söylemişlerdir. Ancak şurası muhakkak ki Âdem'le başladığı kabul edilen insan türünün, diğer bütün canlılar içinde yeryüzünün halifeleri olmaya en layık varlıklar olduğu gerçeği ortadadır. İster Allah'a halifelik etmiş olsun isterse birbirlerinin yerine geçip insan olmanın yüklediği görev ve sorumlulukların sürdürülmesi anlamında birbirinin halifesi olsun insan, özgür bir varlık olarak yeryüzü sorumluluklarının bilincinde olmanın getirdiği yükümlülüklerle, bu görevi (halifelik görevini) istese en iyi bir şekilde yerine getirebilir; çünkü insan; yeryüzünü imar etme, işleri çekip çevirme kabiliyetleri ile donatılmıştır. Bir mânâda yeryüzünün sorumluluğu insana tevdi (emanet) edilmiştir ve insan bu emanetin gereğini yerine getirebilecek yegâne varlıktır. Zira diğer yaşayan varlıkların böyle bir yükümlülüğü, yaratılışları gereği bulunmamaktadır. Zaten onların öyle bir kabiliyetleri de yoktur.

¹⁴¹ 2 Bakara/30.

¹⁴² İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I, 60, 61.

¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I, 61.

¹⁴⁴ 6 En'âm/165.

¹⁴⁵ 27 Neml/62.

¹⁴⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. el-Kâsımî, a.g.e., I, 94, 95, 96.

İnsanın yeryüzü işlerini Allah adına çekip çevirmesi; yani insanın, Allah'ın evrende müdebbir olması gibi bir yeryüzü müdebbiri olması itibariyle onun Allah'ın halifesi, dolayısıyla O'nun adına iş yapan bir vekil olduğu yorumu mecazîdir. Dolayısıyla halifenin bu anlama gelmesi de mecazîdir; çünkü evrendeki ve evren içinde yer alan yeryüzündeki, insanın görev ve sorumluluk alanına düşen oldukça kısmî sayılan hariç tutulursa –ki buraya Allah'ın müdahaleleri düşünülebilir- bütün fizikî ve sosyal kanunların (Sünnetullah) gerçek sahibi müdebbiri (çekip çevireni) Allah'tır. Allah'ın müdebbirliğinde (haşa) bir fesat (bozgunculuk, bozukluk, çevreye zarar verme gibi insanî noksanlıklar) asla söz konusu olmaz. Çünkü O'nun olayları çekip çevirmesi, insanınkiyle asla kıyaslanamaz. O, her yönüyle mükemmel bir varlıktır; yaptıkları da kusursuzdur. İnsan'ın bu mânâda O'na halife olması ne derecede mümkündür? Böyle bir şey düşünülebilir mi? Düşünülebilecek olan, insanın da kendi dar alanında ve ona yüklenen sorumluluk kadar yeryüzü işlerini çekip çevirdiğidir. Onu yaratan varlığın yaptıklarına nispeten oldukça düşük düzeyde de olsa bir sorumluluğu yerine getirme görevi kendisine verildiği için insanın Allah'ın halifesi olduğu, bu mânâda düşünülebilir; ama bu kadarcık bir halifeliktir ve bu da mecazî bir halifeliktir. *Halife* kelimesinin sözlük anlamından da anlaşılacağı üzere insan varlığının gerçek mânâda halife olması, bu varlık türünün yaratılmasından önce, onun yerini aldığı ve kendi özelliklerine yakın özelliklere sahip sorumluluk sahibi benzer bir canlı türünün, bu insan türünden daha önce yaşamış olması sonucunu getirir. Ancak böyle canlıların insandan önce yaşayıp yaşamadığı birtakım çıkarsamalara dayanmaktadır ve bu da kesinlik arzetmeyen, daha önce birçok yerde zikrettiğimiz rivâyetlere ve bu arada varsayımlara dayalı yorumlardır¹⁴⁷.

İnsan'ın Allah'ın halifesi olduğunun delilini, peygambere nispet edilen ancak mevzu' (uydurma) olduğu da ileri sürülen *Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı* hadisine¹⁴⁸ dayandıran müfessirler de bulunmaktadır¹⁴⁹. Gerçekte bu hadisin benzeri Tevrat'ta da: *Allah kendi sûretinde Adam'ı yaptı*.¹⁵⁰ şeklinde geçmektedir. Bu hadis doğru kabul edilirse buna göre insanın, Allah'ın halifeliğini hak ettiği söylenebilir. Ancak bu hadisi daha çok mutasavvıf kişilikler

¹⁴⁷ Ayrıca bilgi edinmek için bkz. el-Kâsımî, a.g.e., I, 398, 399.

¹⁴⁸ İbn Hanbel, *Musned*, II, 244, 251, 323, 434, 463, 519; Buharî, *Sabih*, İstî'zân, 1; Muslim, *Sabih*, Birr, 115, Cennet, 28.

¹⁴⁹ Bkz. Alûsî, a.g.e., I, 352. Ayrıca bkz. Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *el-Mazmûnu bihi a'la Gayri Ehlîhi*, tahk. Riyad Mustafa Abdullah, Menşûrâtü Dâru'l-Hikme, Beyrut 1986, s. 59, 60.

¹⁵⁰ Tekvîn, 9/6.

tefsirlerinde kullanmıştır ki *Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*¹⁵¹ ayetini böyle yorumlayan Alûsî, bu müfessirlerden biridir.¹⁵²

Birçok müfessirin halife'yle ilgili aktardıkları rivâyetleri ve bu rivâyetler üzerine yaptıkları değerlendirmeleri uzun uzadıya verdik. Son olarak büyük Türk kelâmcısı –bu arada müfessiri- olan İmam Maturidî (333/944) ile yine büyük bir filozof kelâmcı ve müfessir olan Razî'nin görüşlerini ayrıca aktarmak faydalı olacaktır, kanaatindeyim.

Maturidî, diğer müfessirlerin, özellikle rivâyet tefsiri müfessirlerinin aktardığı Âdem'in yeryüzünde daha önce yaşayan meleklerin ve cinlerin halifesi olduğuna dair görüşü aktardıktan sonra bunun uzak bir ihtimal olduğunu; çünkü meleklerin *Orada fesat çıkaracak birilerini mi yaratacaksın...*¹⁵³ dediklerini; halbuki Âdem'in, ne yeryüzünde fesat çıkarıp ne de kan akıttığını; bilakis O'nun Rabbini tesbih ve takdis ettiğini vurgulamakta ve bu görüşün uzak bir ihtimal olduğunu söylemektedir¹⁵⁴. Ancak *Sizi yeryüzünün halifeleri yapan...*¹⁵⁵ ayetinde, ya da yukarıdaki rivâyeti aktaranların dedikleri doğru ise, onları daha öncekilerinin yerine halifeler yapmasında olduğu gibi, Allah'ın halifeden kasdettiği, kıyamet gününe kadar birbirinin yerini almak suretiyle bir neslin diğer bir kuşağın yerini doldurduğu Âdem ve oğulları olma ihtimali vardır¹⁵⁶.

Razî de benzer görüşler aktarmaktadır. O, halife kelimesi ile ilgili daha öncekilere benzer tanımlar yaptıktan sonra *Ben yeryüzünde halife yaratacağım*¹⁵⁷ ayetinde geçen halifenin kim olduğuna dair iki farklı görüşü zikretmektedir. Bunlardan birincisine göre burada geçen *halife*'den kasıt, Âdem'dir; ancak fesat çıkaracak olan, Âdem değil; O'nun zürriyetidir. O'na halife adının verilmesinin de iki nedene dayandırıldığını, bunlardan birine göre, O'na halife denmesinin nedeni, O'ndan daha önce yeryüzünde yaşamış cin vs. gibi türlerin yerini aldığından ve Allah'ın O'nu yeryüzüne yerleştirmesindendir. İkinci bir görüşe göre ise O'na halife denmesinin nedeni, yükümlülük sahibi kulları

¹⁵¹ 2 Bakara/30.

¹⁵² Alûsî, a.g.e., I, 352.

¹⁵³ 2 Bakara/30.

¹⁵⁴ Maturidî, eş-Şeyh Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî el-Hanefî (333/944), *Te'ûlâtü Ehlî's-Sunne*, tahk. Muhammed Müsteftizurrahman, Matbaatu'l-İrşad, Bağdat 1983, s. 92.

¹⁵⁵ 27 Neml/62.

¹⁵⁶ Nitekim daha öncelere kısaca değinildiği üzere *tabiîn*'in önde gelenlerinden Hasan Basrî'nin *halife*'yle ilgili yorumu bu yöndedir. Ona göre halife, birbirinin yerini alan; yani, sonradan gelip öncekinin yerine geçen demektir ki, bunlar Âdem'in çocukları olup babalarının yerini alırlar ve böylece her kuşak, bir önceki kuşağın yerine geçer. Bkz. *Tefsîrül-Hasan Basrî*, (cem', tevsîk ve dirase: Muhammed Abdurrahim), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1992, I, 81; Maturidî, a.g.e., s. 92.

¹⁵⁷ 2 Bakara/30.

arasında O'nun, Allah adına hüküm vermesinden dolayıdır. Nitekim bu görüşe *Ey Dâru'd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet.*¹⁵⁸ ayetiyle vurgu yapılmaktadır. İkinci görüşe göre ise halifeden kasıt, Âdemoğlu'dur. Buna göre Allah'ın onlara halife demesinin nedeni, birbirinin ardınca gelip biri diğerinin yerini aldığından ötürüdür¹⁵⁹. Öyle görülüyor ki halife terimi, birbiri ardınca gelip soyunu sürdürmekte olan kuşakları ifade etmek amacıyla ölümlü bir varlık olan insan türünü belirtmek için kullanılmıştır. Diğer canlı türlerinin de soyunu bu şekilde sürdürmesi söz konusudur, ancak onlar, akıllı, özgür ve dolayısıyla yaptıklarından sorumlu birer varlık olmadıklarından, onlar için halife tabiri düşünülemez.

Sonuç

Netice itibarıyla *Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*¹⁶⁰ ayetinde kastedilen halifenin, Âdem ve soyu olduğu hemen hemen kesindir. Kesin olmayan, O'nun ve onların kimin halifesi olduğudur. Bu yüzden müfessirler bu konuda oldukça ihtilafa düşmüşlerdir. Kur'an'da geçen diğer ayetler de buna açıklık getirmemektedir. Çünkü ayetlerde geçen "halife" kelimesi tek başına nekre bir kelime olarak geçmekte, Allah dahil hiçbir varlığa izafe edilmemektedir. Dolayısıyla doğrudan "Allah'ın halifesi" anlamını çıkarmak mümkün görünmemektedir. 'Allah'ın halifesi'/'Allah'ın halifeleri' kavramı, hiçbir surette Kur'an'da geçmediğine göre, bazıların cüretkâr bir şekilde özellikle Bakara/30. ayetini *Ben yerde Kendime bir halife kılacağım*¹⁶¹ diye tercüme ederek, gerçekte orijinal metinde olmayan *Kendime* ifadesini kullanması, tercümeye tartışmalı bir yorumun ilave edilmesinden başka bir şey değildir. Yapılan tefsirler ise tamamen yoruma ve gerçekliği bilinmeyen birbirinden farklı ve çelişkili rivâyetlere dayalı varsayımlardır ki, onların farklı farklı oluşları bile bunu açıkça göstermektedir. Çünkü buradaki sorun gerçekte halifenin ne anlama geldiği noktasında yatmaktadır. Daha önce de izah edildiği gibi "halife" kelime olarak, birçok farklı anlamlara gelmektedir ve tercih edilen anlamına göre de, ayette geçen "halife"nin anlamı farklılaşmaktadır.

Sonuç olarak bütün yorumlardan anlaşılabileceği üzere Kur'an ayetlerinde geçen *halifeden* şu anlamlar çıkarılabilir:

1. İnsan (Âdem, Âdemoğlu), Allah'ın halifesidir;

¹⁵⁸ 38 Sâd/26.

¹⁵⁹ Fahrreddin er-Razî, *et-Tefsîrül-Kebîr*, Beyrut, t.y., I, 165, 166. Bu ikinci görüş, daha önce de defaatle geçtiği gibi Hasan Basrî'ye aittir. Ayrıca bkz. *Tefsîrül-Hasan Basrî*, I, 81.

¹⁶⁰ 2 Bakara/30.

¹⁶¹ Şeyhu'l-İslâm Mûsa Kazım, *Safîetu'l-Beyan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul 1335, I, 275.

2. Halife'den kasıt, bir kavmin yerine, o kavmin helâk olup yok olmasından sonra başka birilerinin geçmesidir;

3. Aynı toplumun devamından gelen bir neslin, öncekilerin yerini almasıdır. Daha önceki neslin yerine gelip geçen bu yeni kuşak, ya öncekilerin güzel sünnetleri/geleneklerini devam ettirir, ki böyle iyi ve güzel geleneklerin sürdürücülerine "halef" adı verilir, ya da birtakım kötü sünnet ve davranış biçimlerini icat edip sürdürürler, ki bu gibi kötü uygulamaların sürdürücülerine de "half(un)" denir.

4. Halifenin bir mânâsı da birinin işlerini onun adına bir başkasının yürütmesi anlamında bir vekalet ve temsilciliktir. Bu birisinden kasıt Allah olursa o durumda insan O'nun bir vekili ve bir temsilcisi olur.

Bir öncekinin yerini alması anlamında *halife*, bir halef-selef ilişkisi içinde birbirine eşit varlıkları (burada kastedilen insandır) ifade eden bir kavramı işaret ediyorsa veya tam da bu mânâyâ geldiği söyleniyorsa, elbette burada bir tartışma söz konusu edilemez. Zira birbirinin yerine geçen ya da birbirine vekalet edip birbirinin temsilcisi olan varlıklar, denk varlıklardır ve biri diğerrinin eksik veya tam, aşağı yukarı temsil kabiliyetine sahiptir. Ancak söz konusu vekalet, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak düşünülen insan için söz konusu edilirse bu durumda temsil sorunu ortaya çıkar, kanaatindeyim. Çünkü sonuçta Allah'ın yarattığı bir kul olan insan, bir halife (Allah'ın halifesi) edasıyla O'na vekalet edip O'nu temsil etmesi ne derecede mümkündür? Kaldı ki insan, hakkıyla O'nu takdir edememiş bir varlık iken...¹⁶²

En azından insanlık âleminin büyük bir bölümünün, halife sıfatıyla O'nu hiç de iyi bir şekilde temsil edemediği açıkça ortadadır. Nasıl olsun ki O, bütünüyle kusursuz mükemmel bir varlıkken, O'nun adına halifelik görevi gibi oldukça onurlu bir vazifeyi ifa ettiği düşünülen insan, en güzel surette yaratılmış olmasına rağmen, sonra aşağıların aşağısına da gönderilmiştir.¹⁶³ Bizzat insanı yaratmış olması hasebiyle onu O'ndan daha iyi bilen yaratıcı varlık, insanı; hursına düşkün¹⁶⁴, zayıf¹⁶⁵, âciz¹⁶⁶ ve muhtaç¹⁶⁷ bir varlık olarak da nitelemiştir. Böyle bir varlığın (insan), her yönüyle kusursuz ve mükemmel olup yaptıklarında kusursuz olan bir varlığı hakkıyla temsil edip O'na vekaleti tam ve eksiksiz olabilir mi? Düşünülemez bile...

¹⁶² Blkz. 6 En'âm/91; 39 Zümer/67.

¹⁶³ 95 Tîn/4, 5.

¹⁶⁴ 70 Meâric/19-21; 89 Fecr/16-20.

¹⁶⁵ 4 Nisâ/28.

¹⁶⁶ 5 Mâide/30, 31; 16 Nahl/4.

¹⁶⁷ 35 Fâur/15.

Allah adına hareket edip (vekalet), O'nu en iyi bir şekilde temsil etme, beşerin gücünü ve sınırını aşar. Ayrıca halifenin anlamından da anlaşılacağı üzere halife olan varlık ile kendisine halife olunan varlığın aynı cinsten varlıklar olması, halifelik görevinin ifâsını mümkün kılacağı gibi, birbiri arasındaki vekalet ve temsilcilik sorununu da kolaylaştırır. Kaldı ki birinin yerine halife olanlar, onun bütün yetki ve sorumluluklarını da üstlenmiş olurlar; çünkü yarım yamalak bir vekalet bir şey ifade etmez. Dolayısıyla insanın Allah'ı temsili yorumu, sorgulanması gereken bir tefsir biçimidir. Kaldı ki halifelik, birçok defa da izah edildiği gibi, helâk olup ortadan kaldırılan bir kavmin veya bir toplumun yerini almak suretiyle gerçekleşen bir olgudur.

Birileri adına vekalet veya temsilcilik görevini üstlenenlerin bu görevi, vekaletini aldıkları zattan daha iyi yaptıkları varsayılır. İnsanın, yerine halife olduğu kabul edilen yüce varlıktan -haşa- görevlerini daha iyi bir şekilde yerine getirmesi bir yana, O'nun ve yaptıklarının yanında, insanın ve yaptıklarının ne değeri olabilir ki... Böyle bir mukayese düşünülemez bile. Her ne kadar varlıkların en şerefli olarak yaratılmışsa da insan, bu şerefi takdir edip yaradanına karşı sorumluluklarını yerine getirmek suretiyle onun hakkını vermeye çalışmalı ve yerini bilmelidir. Özgür bir varlık olarak yaratılması insana bütün bu vb. sorumlulukları yükler. Ne var ki insan, adına halife olduğu kabul edilen Yaratıcı'nın en mükemmel sûrette imar ettiğini tahrip edip bozmakta, bir bakıma yok etmeye çalışmaktadır. Allah'ın yaptığı her şey mutlak güzeldir ve onda herhangi bir eksiklik söz konusu bile değilken, bütün bu güzellikleri daha da imar etmek bir yana, onu çoğunlukla tahribe yönelen insan, O'nun halifesi olmayı ne derecede hak etmektedir?

İnsan yüklendiği emanetin hakkını vermemiş; O'nun ilk yarattığı insan ve aynı zamanda O'nun yerine yeryüzünde halife olduğu kabul edilen Âdem bile şeytanın tuzağına düşerek, halifesi olduğu Allah'ın emrini unutmak suretiyle onun yalanına takılıp gitmiştir. Allah'a halifelik yapan biri, O'nun uyarılarını da unutup, kendisinden üstün olmayan birine (şeytan) nasıl kanabilir?

Bir başka mütalaa olarak insanın Allah'a halifeligi, O'nun emirlerini yerine getirmesini içeriyorsa bu, insanın kulluk görevini yerine getirmesi demektir ki, kul olan birinin (insan), kendisine kulluk yaptığı birine (Allah) halife olması, O'nun bir yeryüzü temsilcisi olarak, O'nun adına her işi bir halife edasıyla yerine getirmesi demektir ki, bir kulun bunu nasıl başara bildiği de düşünülmelidir, sanırım. Ayrıca bir insanın Allah'a karşı kulluk görevini yerine getirmesi, halifelğin bir gereği midir? Sorumluluk sahibi bir kulun, yaptıklarından sual olunmayan bir varlığa halife olması, gerçekte halifenin anlamına uygun mudur?

Sonuç olarak Kur'an'da *halifetullah* (Allah'ın halifesi) ifadesi geçmediğine göre, insanın Allah'ın halifesi kabul edilmesi bir tefsir sorunudur.¹⁶⁸

Bibliyografya

- Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbu'd-Dîn el-Bağdadî (h. 1270), *Rıdhu'l-Maânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'ul-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1997.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgafûr Artâr, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Mısır t.y.
- Cevherî, eş-Şeyh Tantavî, *d-Cevâbir (fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm)*, Kahire 1351.
- Ebû Hilâl el-Askerî (395), *d-E'vâil*, tahk. Muhammed Seyyid el-Vekîl, Mısır 1987.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *d-Maznûnu bihi 'alâ Gayri Ehlibî*, Tahk. Rıyad Mustafa Abdullah, Menşûrâtı Dâru'l-Hikme, Beyrut 1986.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dumeşkî el-Hanbelî (h. 880), *d-Lubâb fi Ulûmî'l-Kutub*, Beyrut 1998.
- İbn Atiyye, el-Qâdı Ebû Muhammed Abdu'l-Hak b. Gâlib el-Endülüsî (h. 481-546), *d-Muharreru'l-Veâz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, tahk. el-Meclisu'l-İlmi (Fas), Fas 1975.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, M.E.B., İstanbul 1968.
- İbn Hanbel, *Mîsned*.
- İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Dâru'l-Lisânî'l-Arab, Beyrut-Lübnan 1970.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdadî (h. 508-595), *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Beyrut 1963.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, (m. 1866-1914), *Mehâsinu't-Te'vîl (Tefsîru'l-Kâsımî)*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1957.
- Kelbî, Muhammed b. Ahmed, *Kutabu't-Tesbîl li 'Ulûmî't-Terzîl*, Mısır 1355.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *d-Câmi' li Abkâmî'l-Kur'ân*, Mısır 1934.
- Maturidî, eş-Şeyh Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî Hanefî (333/944), *Te'vîlâtü Ehli's-Sımm*, tahk. Muhammed Müstefizurrahman, Matbaatu'l-İrşad, Bağdat 1983.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hubeyb el-Basrî (h. 364-450), *en-Nikea ve'l-'Uyûn (Tefsîru'l-Maverdî)*, Beyrut 1992.
- *Me'menü't-Tefsîr*, (Gâzî, Hâzin, Nesefî, İbn Abbas), Çağrı Yayınları, İstanbul 1979.
- *Mu'cemu'l-Vasû*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenûr*, yer i. y., t.y..
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, İstanbul 1994.
- Razî, Fahreddin, *d-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut, t.y.
- Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm*, Dâru'l-Menâr, Mısır 1366.
- San'ânî, Ebûbekir Abdurrezzâk b. Hümâm (h. 126-211), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîz (Tefsîru Abdurrezzâk)*, thk. Abdulmûtî Emin Kal'acî, Dâru'l-Marife, Beyrut 1991.
- Suyûtî, Celâleddin (h. 849-911), *d-Dümmü'l-Mersûr fi't-Tefsîr bi'l-Mesûr*, Beyrut, t.y.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (h. 1250), *Fethu'l-Kadîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1973.
- Şeyhu'l-İslâm Mûsa Kazım, *Safıyetü'l-Beyan fi Tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul 1335.

¹⁶⁸ Nitekim bir yüceltme ifadesi olarak *beytullah* (Allah'ın evi) ve *şemdlah* (Allah'ın ayn) ifadeleri geçmektedir. Bunun gibi insanı yüceltme, onu övme ifadesi olarak *Allah'ın halifesi* kavramı kullanılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Ebû Hilâl el-Askerî (395), *d-E'vâil*, tahk. Muhammed Seyyid el-Vekîl, Mısır 1987, s. 146.

- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. Hasan (ö. 548/1153), *Meccâ'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, tash. Ebu'l-Hasan eş-Şa'rânî, Tahran 1373.
- Tantavî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasû li'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru Nahzati'l-Mısır, Kahire 1997.
- *Tefsîru'l-Hasan Basrî*, (cem', tevsîk ve dirase: Muhammed Abdurrahim), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1992.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan (h. 385-460), *et-Tibyan fî Tefsiri'l Kur'an*, İhyâu't-Turasu'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nisâbûrî (468 h.), *el-Vasû (fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Mecîd)*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- Zâmahşerî, İmam Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer el-Havârizmî (ö. 528), *Keşşâf*, Mısır 1318.
- Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Mînâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.